Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартыында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизиңерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар.

Чурттакчы **чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль.**

Организацияларга **– 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 133 рубль.**

Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар. Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 143 (16601)

2002 чылдың ДЕКАБРЬ 10, вторник

Ат салган шагы 19.30

Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

УДАВАС АЖЫГЛАЛГА КИРЕР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак үр үениң иштинде Москвага бюджет камгалалынга киришкениниң соонда, чанып келгеш, эрткен пятницада халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң тудуунда байдал-биле таныжып чораан.

15 чыл бурунгаар тудуп эгелээн бо объектиниң тудуу соксаан турган. Бо үениң дургузунда канчап чаарттынарыл ол харын эргижиреп, элээн болгай. Төлевилели база эргижирээн. Чижээ, үшкү каътта чангыс ниити коридорну кылган, ооң ужурунда эмчи ажылдакчылары, аңаа барган кадык азы аарыг кижилер халдавырлыг аарыгларны нептередип болур. Ынчангаш аарыг кижилерни баштайгы үеде бирги, ийиги каътка эмнээш, сегиирин барымдаалап, үшкү каътче шилчидерин эмнелгениң кол эмчизи Ч.Х. Иргит дыңнаткан.

Бо хүннерде ук эмнелге ажыглалга киреринче чоокшулап келген. Чедир кылыр ажылдар чоруп турар. Халдавырлыг аарыглар эмнелгези болганда, шарыыр, чыпшырар материалдарны, лабораторлуг биоматериалдарны узуткап, өрттедир печканы тудуп турар. Ол ышкаш хеп, херексөлдер чуур черни тудар.

Ол эмнелге-биле кожа кардиология болгаш диш эмнээр объектилерниң бажыңнарын тудуп турар. Мооң ужурунда эмчи хоорайжыгажын долгандыр дуглап херимнээри чугула апарган. Республиканың агаар-бойдузу бир янзы болганындан кижилер янзы-бүрү аарыгларга, ооң иштинде гепатитке таваржып болур, ооң чижээ болза Россияның деңнели-биле алырга, Тыва гепатит аарыының талазы-биле бирги одуругларда кирип турар. Чаа эмнелге удавас ажыглалга киреринде эмчилер манап турар.

Надежда ЭРГЕП.

ХООЙЛУЛАРНЫ КАДЫ АЖЫЛДАП КЫЛЫР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак эрткен неделяның төнчүзүнде ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының даргалары-биле ужурашкаш, Тыванның катап тургускан Парламентизиниң моон соңгааргы ажылынга холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

Эрткен чылдың май айда республика референдумунга хүлээп алган ТР-ниң Конституциязының негелделерин хоойлужудулга талазы-биле хандырар, кады чорудар хемчеглерниң планын ажылдап кылыры эргежок чугула апарганын ужуражыышкынга демдеглээн. Республиканың чаа үндезин Хоойлузунуң бүгү чүүлдери долу хемчээлге ажылдай бээрин хандырар төлээде, конституусчу 10 хоойлуну, ТР-ниң 100 ажыг хоойлуларын хүлээп алыры негеттинип турар. Бо улуг ажылдың кол үүргези ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарынга онаажыр. Ам чорудар ажылдарның үре-түңнелдиг болуру, чүнүн-даа мурнунда, хоойлужудулга чорудуунда киржип турар эрге-чагырга органнарының аразында харылзааларының байдалындан бөгүн тургустунган организастыг айтырыгларны шиитпирлээриниң шынарындан хамааржыр.

Чазактың болгаш Улуг Хуралдың ийи палатазының удуртукчулары моон соңгаар кады ажылдаарының чурумун болгаш республиканың чаа хоойлуларын ажылдап кылырының тодаргай планын бо айда-ла ыяк тодарадырын көрген. Республика Баштыңының бодалын езугаар алырга, Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының болгаш Чазак Даргазының аразында моон соңгаар кады ажылдажылга харылзаазы бот-бодун хүндүлежип көөрүнүң, республика Конституциязын хүндүлээриниң, а ол ышкаш эрге-чагырга хүлээлгелерин болгаш бүрүн эргелерни шын ылгап, ажылдаарынга үндезилеттинер ужурлуг бооп турар. Ийи палатаның кады ажылдажылгазының үезинде тургустуна берип чадавас айтырыгларны болдурбазы-биле Парламентиниң кайы-даа палатазының туружун, ролюн болгаш бүрүн эргелерин, а ол ышкаш оларның кады ажылдажылгазының принциптерин болгаш тода механизмнерин тодараткан ТР-ниң Улуг Хуралының дугайында хоойлуну дүрген хүлээп алыры күзенчиг бооп турарын Ш.Д. Ооржак чугулалап демдеглээн.

Бөгүн ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының депутаттары материал-техниктиг болгаш организастыг хандырылга айтырыгларынга таваржып турар, ынчангаш Төлээлекчилер палатазының улам быжыгып ажылдаарынга хамаарышкан организастыг айтырыгларга болдунар-ла дуза көргүзеринге беленин ТР-ниң Чазааның Даргазы илергейлээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

«Шын» солунга чагыдылганың доостурунга чедир 14 ХОНУК арткан. Чагыдып алырынче далажыңар.

ПОЧТАЧЫ

Саяна МАКАЛ-ООЛ:

— Солун, сеткүүлдерлиг өрегелер көвүдеп орар. Чагыдылгалыг бажыңнарже эртенниң-не далажыптар-дыр мен. Чагыдылганың хөй-ниити тарадыкчылары «Шын» солуннуң мөөрейинге киржи берген.

Саяна Сүүр-ооловна Шагаан-Арыг хоорай чурттуг. Кожуун төвүнде чуртталга бажыңнарының ээлери почта чедирикчизин хүндүлээр.

ХООЙЛУЛАРНЫ КАДЫ АЖЫЛДАП КЫЛЫР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Комплекстиг бо айтырыгларны шиитпирлээрин узамдыктырар болза, ийи палатаның ажыл-чорудулгазынга маргылдаалыг болгаш чөрүлдээлиг айтырыглар тургустунуп кээп болур, ындыг чорук Улуг Хуралдың моон соңгааргы ниити ажылынга багай салдар тургузуп болур.

Чаа Парламентиниң долу күш-биле ажылдаарынга холбашкан чамдык айтырыглар талазы-биле боттарының бодалдарын илереткен Д.К-Х. Ооржактың болгаш В.М. Оюннуң бодалдарын кичээнгейлии-биле дыннааш, ТР-ниң Чазааның Даргазы бодунуң бодалын база илереткен. Чижээ, ийи палатаның депутаттарының эрге-байдалын тодараткан айтырыгга хамаарыштыр олар болза чаңгыс парламентиниң депутаттары болгаш даргалары бооп турар деп. Ш.Д. Ооржак сагындырган. Бир-тээ, мурнундагы Дээди Хуралдың эрге-хоойлу салгакчызы ТР-ниң Конституциязын езугаар ниитизи-биле Улуг Хурал болганда, чаа Парламентиниң ийи палатазының депутаттарының эрге-байдалы деп болур, бирээзинии улуг, өскезинии бичии болбас ужурлуг деп, ол чугаалаан. Кайы-даа палата бодунуң ажылын кылып, бодунуң бүрүн эргелерин боттандырар хоойлужудулга нормаларынга дүүштүр боттандырар ужурлуг. Хоойлужудулга чорудуунуң киржикчилериниң ажылынга садыглаашкын кылып болбас.

Ужуражыышкынның түннелинде тургустунуп келген айтырыгларны кады шиитпирлээр талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарының болгаш республика Баштыңының соңгукчулардан алган чагыглары барык долузу-биле дүгжүп турарын ужуражыышкынның киржикчилери демдеглээн. Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразында моон соңгааргы кады ажылдажылганың тодаргай механизмин тодарадып турар республиканың чаа хоойлуларын белеткээр, чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр талазы-биле кады чорудар ажылдарның планнарын ажылдап кылыры талаларның дугуржулга-чөпшээрежилгезин езугаар эгелээн.

Л.НАТПИТ-ООЛ.

Суму чагыргазында

САГЫШ САЛЫЫШКЫННЫҢ АЧЫЗЫНДА

Ажыл-херээвистиң аайы-биле Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы сумузунга чеде бээривиске, суму чагыргазының даргазы шөлээлей берген болду. Дарганың оралакчызы Лариса Чамдыылай бисти хүлээп алды. Суму чагыргазы девискээрниң социал-экономиказын хөгжүдер, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер, корум-чурумну быжыглаар дээш кандыг хемчеглерни ап турарын чугаалап бээрин оон диледивис.

Кандыг-даа коллективтиң ажыл-чорудулгазының чедиишкинниг болуру ооң удуртукчузундан хамааржырын амыдырал бадыткаан. Суму чагыргазының даргазы Геннадий Кара-оолович Наксыл сумунуң социал-экономиказын хөгжүдеринче, чонунуң социал камгалалын күштелдиреринче доктаамал кичээнгейни салып, ол дээш сагыш аарып чоруур, бурунгаар көрүштүг, ажыл-ишчи, негелделиг удуртукчу дээрзин көргүскен. Ол ам сес чыл хире ажылдап турар. Бо үениң дургузунда бистиң ажыл-иживистиң байдалы чүгээртээн деп, Лариса Болай-ооловна чугаазының эгезинде демдегледи.

«Суг-Бажы» көдээ ажыл-агый кооперативи, он арат ажыл-агыйы, ортумак школа, уруглар сады, кижи эмнелгезиниң пунктузу, аптека, Культура бажыңы, библиотека, магазин болгаш өскедаа албан черлери сумуга хамааржыр. Оларның шуптузу боттарының мурнунда салдынган сорулгаларын чогууру-биле боттандырып турар. Кооперативтиң, арат ажыл-агыйларның, хуу чоннуң малының баш саны өзүп орар. Хуу чонда 489 баш бода, 1600 хире баш шээр болгаш өскедаа малдар бар. Арат ажыл-агыйлыг Марат Салчак, Дмитрий Дандар, Быстан-оол Ооржак мал, чер ажылының көргүзүглерин эки-житкен. Ылаңгыя Марат Салчак эвээш эвес чылгы, шээр малды өстүрүп, тарааны тарып турар.

Социал адырның албан черлери кышка багай эвес белеткенген, одаар чүүлдү четчирибиле дүжүргеш, курлавырлап алган. Ынчангаш чылыг, чырык-биле хандыртынган, оларның чогумчалыг ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунган.

Суму чагыргазы чурттакчы чоннуң социал камгалалын чогумчударынче доктаамал кичээнгей салып келгенин суму чагыргазының даргазының оралакчызы чугаалады. Ылаңгыя бодун боду аъш-чем аймаа-биле хандыртынар ажылды чорутканы багай эвес түннелдерни берген. Сумуда 164 өрегениң колдуу боттары картофельди, ногааларны тарып, малды өстүрүп турар болу берген. Тарааларны тарып, янзыбүрү каттарны, чимис бээр үнүштерни өстүрүп турарлар база бар. Олардан чаагай дүжүттү алыры-биле ажаалдазын, суггадын экижиткен. Оон аңгыда аннаар, балыктаар, каттаар, тооруктаар улустуң саны, чыл келген тудумна, көвүдеп орар. Чурттакчы чон рынок экономиказының үезинде кижиниң эки чурттаары чүгле бодундан хамааржыр деп чүвени биле берген. Ынчангаш аъш-чем аймаан бүдүрериниң, акшакөпеек ажылдап алырының аргаларын боттары дилеп, тывынгыр езу-биле ажылдап эгелээн. Ынчангаш сумуда чединмес амыдыралдыг өг-бүлелер чок. Чон бодун боду хандыртынып, багай эвес чурттап орарлар деп, Лариса Болай-ооловна тайылбырлады.

Оон аңгыда уруглар пособиезиниң, пенсияның акшазын чон чогуур үезинде ап турар. 1998 чылдың уруглар пособиезиниң өрезин үзе санашкан. 1999 чылдың уруглар пособиезиниң акшазының чартык-чамдыызын төлеп эгелээн бис. Кожуун чагыргазының даргазы Сагаан-оол Долгар чоннуң канчаар чурттап, амыдырап орарының байдалын эки билир, оларның дилеглеринге, негелделеринге дыннангыр, сагыш човаачал дарга болуп турарын дарганың оралакчызы мактады. Чамдык кожууннарда уруглар пособиезиниң өре акшазын төлээри бергедеп турда, кандыгла-бир арганы ол тып алгаш, ону төлеп турар. Чоннуң дилеглеринге дыннангыр. Чамдык улус чугула хереглээш, шалыңын бир ай бурунгаар бээрин дилээрге, ону чөпшээрээр. Суг-Бажы ортумак школазының башкызы Валентина Кактак шак ындыг болгаш өскедаа дузаны чонга көргүзүп турары дээш кожуун даргазынга өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин чугаалап турарын биске ол дыннатты.

Корум-чурумну быжыглаарынче суму чагыргазы доктаамал сагышты салып келген. Бо чугула херекте хөй-ниити организацияларын, коллективтерни хаара туткан. Суурда дежурныйлаашкынны организастаан. Бо бүгүнүң ачызында чурум үрээр, оорлаар, арагалаар чоруктар кызырылган. Мария Салчактың удуртканы херээженнер чөвүлели бо ажылга идепкейлиг киржип турар. Аныяктар ортузунда чурум үрээр, арагалаар чорук колдуунда чок. Улуг назылыг улустуң аразында чеди кижи арагалаарынга хандыкшылдыг, оларның-биле ажылдап турар. Сумуда шагдааның участок төлээзи чок-даа болза, суму даргазы Геннадий Наксыл корум-чурумну быжыглаар берге болгаш харыысалгалыг ажылды боду удуртуп, байдалды элээн экижиткен.

Суг-Бажы суму чагыргазы бот-башкарнып тургаш, бодунуң девискээриниң экономиказын хөгжүдер, чонунуң амыдыралын экижидер дээш ажылдап турар. Оларның мурнунда кылыр болгаш шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөйүн Лариса Болай-ооловна Чамдыылай бистерге чугаалап олурду. Моон алырга, бодунуң ажыл-херээнге бердинген удуртукчу деп билдивис. Бо албан-дужаалга алды чыл ажылдаан кижи болду, ынчангаш чүнү кылырын эки билир. Сумунуң ажыл-чорудулгазы-биле чергелештир чоннуң дыштанылгазын чөптүг организастаарынче, кадыкшылын быжыглаарынче сагышты салып турар. Ылаңгыя Чүрек-Дөргүн аржаанының ажылын экижидерин чугулалап көрдү.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Л.Б.Чамдыылай.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«Федералдыг күрүне хереглелинге продуктулар садар дугайында» 1994 чылдың декабрь 13-те №60 Федералдыг хоойлуну болгаш «Күрүне хереглелинге продуктулар садып алырын организастаар үеде коррупцияны болдурбас болгаш бюджет чарыгдалдарын кызырар дугайында» РФ-тиң Президентизиниң 1997 чылдың апрель 8-те №305 Чарлыын боттандырар хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың ноябрь 30 № 906 Кызыл хоорай

«Федералдыг күрүне хереглелинге продуктулар садар дугайында» 1994 чылдың декабрь 13-те №60 Федералдыг хоойлуга болгаш «Күрүне хереглелинге продуктулар садып алырын организастаар үеде коррупцияны болдурбас болгаш бюджет чарыгдалдарын кызарар дугайында» РФ-тиң Президентизиниң 1997 чылдың апрель 8-те № 305 Чарлыынга болгаш «Тыва Республиканың Күрүне чагыгларын эргелеп-башкарар талазы-биле яамызының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» ТР-ниң Чазааның 2002 чылдың август 22-де №616 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Дараазында хемчеглерни бадылаар:

Тыва Республиканың күрүне чагыгларын тургузар болгаш Тыва Республиканың хереглелинге бараанар чорудар, ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер күрүне керээлериниң күүселдези дээш контроль айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш ТР-ниң күрүне чагыкчыларының кады чорудар ажылдарының чурумун;

Тыва Республиканың күрүне чагыгларынга киирер ТР-ниң күрүне хереглелиниң продуктуларның даңзызын тургузар чурумун;

Тыва Республиканың хереглелинге бараанар садар, ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер күрүне керээлерин белеткээр болгаш чарар күрүне чагыкчыларының ажыл-чорудулгазының чурумун;

чижек хевирлерин;

республика хереглелинге бараанар садар, ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер күрүне керээзин;

Тыва Республиканың күрүне хереглелинге бараанар садар, ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер талазы-биле ТР-ниң күрүне чагыкчызының эрге-хүлээлгезиниң чамдыызын күүседир организацияның болгаш ТР-ниң күрүне чагыкчызының аразында керээни;

Тыва Республиканың күрүне чагыын тургузар талазы-биле эрге-хүлээлгени боттандырар дугайында Күрүне чагыын эргелеп-башкарар ТР-ниң яамызының болгаш ТР-ниң күрүне чагыкчызының аразында керээни бадылаар.

2. Тыва Республиканың Күрүне чагыын эргелеп-башкарар яамызы, Тыва Республиканың Шүүгү херектериниң талазы-биле яамызы моон мурнунда хүлээп алган норма-эрге-хоойлу актыларын бо доктаалга дүүштүр ажылдап кылыр.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Күрүне чагыглары эргелеп-башкарар талазы-биле яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының эрге-хүлээлгезин күүседип турар А. МЕШНИКОВ.

ТР-ниң Чазааында

ТОМУЙЛААШКЫН

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызынга Валерий Самбылдаевич Ховалыгны дүрген чарган күш-ажылчы керээге дүүштүр томуйлаар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

* * *

Тыва Республиканың кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга сайыдының бирги оралакчызы албан-дужаалдан Валерий Николаевич Шиирипейни хостаар дугайында доктаалды ТР-ниң Чазаа хүлээп алган.

КОЛЛЕГИЯ СОСТАВЫН БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Чурталга-коммунал ажыл-агыйының реформазының талазы-биле күрүне комитединиң коллегиязын 14 кижи составтыг кылдыр бадылаар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Даргазынга ТР-ниң Чурталга-коммунал ажыл-агыйының реформазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы К.Ч.Монгушту томуйлаан.

Солун болгаш номчукчу

КӨРҮШТҮГ, НОМЧУШТУГ БОЛЗУН ДЭЭШ

Парлалга-биле харылзааны тутканымдан бээр таптыг-ла 45 чыл болду. Школачы шаамда — 1957 чылдың январьда "Мээң кышкы дыштанылгам" деп чүүлүм "Сылдысчыгашка" үнүп келген. Оон бээр парлалга-биле харылзаам үспейн чоруур ужурум бо. Чугааны эмин эрттир шее бээрге, кымга-даа шыланчыг. Дорту-биле чугаалааргa, солун арыннарынче кевин херекчок, кижи албас, ыт чивес чүүлдер бижиир хөннүм чок. Оон-биле кады кылыр чүве тыппайн, мындыг боор ийин бо деп бодай бербенер, эргим номчукчу. Ажыл-иште, амыдыралда шуут чай-шөлээн чок, чурттaлгаже чүткүп орар, тараа тарып, мал азырап чоруур бөдүүн ажылдакчы мен. "Шын" солунну бүгү назынында көрүп келген хоочун номчукчу бүрүзү мени танывас-даа бол, алдан чылдарның ортаа үезинден бээр бо үеге чедир эвээш-бичелеп, парлалгага үнген хөй материалдарымны дамчыштыр билир ужурлуг деп идегедим.

Мижит-оол Саая, Кара-оол Натпий-оол, Арапчор Оксур, Светлана Балчыр, Сергей Хертек, Седен Кудурукпаевич Хертек, Каң-оол Сат, Борис Ондар, көдээ бижикчилер Бораш Ондар, Сарыг-оол Салчак, Каң-оол Хүргүл-оол, кызылчы Василий Уйнуккай болгаш өскелерни-даа "Шын" солунну дамчыштыр танып, билип алдым. Эш-өөр, таныш-көрүш-биле ужурашкан санывыста, амыр-мендивис солчуп, ажыл-иживис, амыдыралывыс уг-шиин сонуургал-биле чугаалажыр бис.

Үстүнде чугааладым, чалгарааштың массалыг информация чепсектери-биле харылзаа тудар деп хөөн менде шуут чок. Херек кырында алырга, солун, сеткүүл, радио, телевидение — ижер-чиир аъш-чемге дөмейлешкен, мээң хереглелим-дир. Журналист болганымда, үе-биле деңге базар ужурлуг мен. **Солун — бүгү чоннуң, ниитилелдиң амыдыралында чедер-четпес чүүлдерниң талаларының дыннадыкчы-даа, нептередикчи-даа күжү, дамыры-дыр.** Ажыктыг, солун болгаш шын медээлер тып бээри дээрге мээң хүлээлгем. Россия база Тыва чуртумнуң бүрүн эргелиг хамаатызы болбушаан, хөй-ниити болуушкуннарның киржикчизи бооп чор мен. Даң адар, хүн үнерге-ле, 6-7 муң номчукчу-биле чугаа кылыры болдунмас. Ынчангаш солун — чон-биле, кижилер-биле харылзаа тудар бир аргам-дыр.

Ажыы-биле чугаалаайн: республикада массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының (ылаңгыя соңгулдалар бүдүүзүнде) ТР-ниң девискээринде бактаап турар суму, кожуун, хоорай, республика деңнелериниң эрге-дужаалдарын эдилээн дарга-бошкалар, көдээ ажыл-агыйда удуртукчуларының ажылының чедер-четпес талаларын, чазый-чилбизин дескизи, шыны-биле көргүскен, чидиг сөстүг материалдарымны "Шын" солунга хөй удаа бижидим. Ол чүүлдерим дээш чазакчагырга черлериниң бирги удуртукчуларындан, ол-бо кижилерден "ажыг" сөстүг чемелээшкин, удур туруушкуннарны, кызагдаашкыннарны, а угаан-сарыылдыг журналист эш-өөрнүң, номчукчуларның талазындан улуг деткиишкинни, байыр чедириишкинин-даа четчири-биле ап чор мен. Бо бүгүнүң уржуундан 1999 чылдың апрельде эрткен хөй кижи киржикчилиг Чазак хуралының үезинде "Шын" карактарны өе бээр" деп чүүлүм дээш бир дээди удуртукчудан арбын чоннуң мурнунга фельетонист-чогаалчы деп ат алган черим база турду. Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, Тывада сөстүң хостуу ам-даа чедип алдынмааны моон көскү ийин. Фактыны үстүнде айыттым. Ол чылдагаан-биле ол-бо солуннарже чоруткан материалдарымның чамдыызын чырыкче үндүрбээни — барымдаа-дыр. 2001-2002 чылдарда безин 3-4 хире парлалгага белеткеп каан калбак корреспонденциямны меңээ дедир эгиткен таварылгалар бар. Шыгжагда чыдырлар ийин. Бо удаада бижиттинген чүүлүм номчукчуга черле чедер боор деп идегедим.

Чай чок, бачым амыдыралдан, чаңгыс минутаны-даа ала тырткаш, бир-ийи сөс шыя кааптар безин чай-шөлээн тывылбайн баар үе-шагда, 200-250 одуруг материалдарны кызыпкыя бээрге, хол салдына бээр чорду, эргим номчукчу. Республика девискээринде үнүп турар солуннарның кайызын ол дээр. Чүнү номчуксаар сен, ону шилип ал. Бай-шыдалдыг кижилерниң хуузунда үндүрүп, чонче тарадып турар парлалгадан эгелээш, чазак-чагырга черлериниң азыралының, холунуң адаанда хаара туттунган-даа солуннар бар ышкажыл. Оларның аразында кайызы сеткилимге кирерил, номчуштугул деп айтырыгга харыым мындыг. 2002 чылда "Шын" солун эң дээре парлалга бооп турар. Ол бодунуң мурнуку арын-шырайын чаартып, бир янзы аян-шинчиде келген. Арыннарның кааcталгазы, фоточуруктары чараш болгаш солундур. Редакцияның коллективи амыдыралчы материалдарны дидими, шыны-биле парлай берген. Кол редактор, арга-дуржулгалыг аныяк журналист А.Хертек боду бо талазы-биле өске эш-өөрүнге үлегер-чижээн база көргүзе бээр боор. "Шын" солундан хөйнү билип ап болур. Сонуургалыңар, билиңер бедидип, "Шын" солунну чагыдып алыңар. Сайыттан эгелээш, сайгарлыкчыга чедир, садып-даа болза, номчуңар. Хомудалдыг артпас силер, эргим номчукчу. Бо редакцияда эртем-билии ханы, профессионал деңнели бедик, аныяк болгаш хоочун-даа журналистер ажылдап турар. **"Шында" ажыглаар, өөренип алыр чүүлдер хөй.**

Республиканың массалыг информация чепсектериниң аразында "Шын" солун көскү черни ээлеп турар дизимзе, частырыг болбас. Чүге дизе, бир талазында, чер-черлерде хөй көдээ бижикчилерлиг болгаш бирле солун чүүлдү, медээни дыннап алган болуру-биле номчукчу кижиге хүндүткелдиг солун. Өске талазында, бөгүн кандыгдаа чугаа чокка бүзүреп болур, чаңгыс-ла парлалга органы — "Шын". Тываның девискээринде үнүп турар солуннардан эң-не хөй тиражты бо солун ээлеп турар дээрге-ле, четчир.

"Шын" солунга хамаарыштыр чамдык бодалдарым, күзелдерим, саналым мындыг. Үнүп турар материалдарның хемчээлин бүдүн арын чедир улгаттырбайн, темазын, идеязын шын дамчыдып, номчукчуларның сонуургалын хаара тудуптар, сагыш-сеткилин хөлзедиптер, утка-шынары бедик чүүлдер парлаары күзенчиг. "Шын" солун бодунуң адын бадыткап, чонга чүгле шынны чедирер ужурлуг деп бодалдыг мен. ТР-ниң Чазак кежигүннери, сайыттар, Тываның, Россияның билдингир чогаалчылары, артистери-даа дижик, бөгүн республикада болган болгаш болур фактыларга хамаарыштыр оларның харыылары, чүнү бодап турары номчукчуларга чоп солун болбас деп? Бүдүн арын интервью чырыдарының орнунга, оларның чуруктарын солунга үндүргеш, солуннуң бир номерин айтырыг-харыылар-биле бүткен кылдыр белеткээш, чүге парлап үндүрүп болбазыл. Ол-даа болза ажылдың бир янзы угланыышкыны ышкажыл. Номчукчулар аразынга кандыг-бир солун конкурстан организастап, чыл төнчүзүнде түннелин үндүрүп, шаннал-макталдарны тургусса деп саналдыг мен. Чижээ, эң-не солун, берге айтырыглар конкурузу дижик. Мен-даа болза, аңаа күзелдиим-биле киржир мен. Билип алыксаар чүүлдерим көвей. "Шын" солун өске солуннардан чүзү-биле чыдып калганыл? Республикада болуп турар озал-ондактыг таварылга (ЧП) кем-херектериниң чизе-даңзызын, неделяда оода-ла чаңгыс катап чырыдып, шагдааларның ажылын чонга таныштырып турар болза, номчукчуларга сонуурганчыг болбайн аан.

Эң-не солун, берге амыдыралды чүктеп, чурттап эрткен кижилерге хамаарышкан **"Салым-чол", "Спорт", "Культура"** дээн чижектиг рубрикаларны немей ажыдарын саналдаар мен. Солуннуң чамдык номерлерин көөрге, ол-ла энергетиктер, орук тудугжулары, арга-арыг ажылдакчыларын мактаан-туткан интервьюлар болгулаар. Дарга-бошкаларны эмин эрттир мактавайн, көдээ ажыл-агыйны рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр хөгжүдеринче угланган **арат, тараачын ажыл-агыйлар, сайгарлыкчы чорук дугайында** материалдарны номчукчуларга доктаамал таныштырып турары күзенчиг.

Амыдыралчы чидиг айтырыгларны удаа-дараа көргүзүп, чаа үнер 2003 чылда **"Сооткан хүрең аттыг Сойгалаар"** деп рубриканы ажыдарын шенеп көрзе кандыгыл? Чижээ, чазакчагырга удуртукчуларының, сайыттарның ажыл-чорудулгазында кылдынган чүүлдерни, четпестерни, дарый шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыгларны дарга-бошкаларның эргедужаалындан кортпайн, **коррупцияны дидими-биле** ол арынга чырытса деп саналдыг мен.

2002 чыл төндү. Чаңчыл өзугаар албан черлери, организациялар, кижи бүрүзү ажылагыйның түннелдерин үндүрүп, мурнунга Чаа чылдың сорулгаларын салыр апаар. Ынчангаш журналист эш-өөрлер "Шын" солуннуң ажылдаар уг-шиин өскертип, **чаа идеяларны, бодалдарны тып**, номчукчуларга, бистерге, солун чүүлдерни үнер 2003 чылда шаннаар боор деп идегедим. **"Шынның" арын-шырайы көрүштүг, одуруглары номчуштуг болурун күзедим.** Солуннуң ажыл-ижинге хамаарышкан амы-хууда саналдарымның кезик-чамдыызын бо чүүлүмде киирдим.

Редакцияның ажылдакчылары ынаар, хензиг-даа бол, кичээнгейин углаар боор деп идегедим. Солун, сеткүүлдер-биле харылзаалыглар чедиишкинниг, демир-үжүүнер чаа 2003 чылда чидиг-ле болзунам!

Танов ЧИГДЕН,
республиканың журналистер аразынга "Алдын демир-үжүк" аттыг конкурстуң лауреады.
(2001 ч. I шаннал).

Школа-интернатта

ДЕТКИИРИ ЧУГУЛА

Ажыл-агый болгаш шалың талазы-биле ындыг-ла кончуг хүндүлээчел эвес Кызыл хоорайны каапкаш, ажылдап, чурттаары-биле республиканың ыраккы кожууннарынче чоруп турар аныяк специалистериниң саны көвүдеп орар. Бай-Тайга кожуунну Шуй-Аксында кадыкшылы кошкак ургларның санаторий школа-интернадында ажылдап турар башкыларның болгаш кижизидикчи башкыларның ортумак назыны чаа-ла 30 хар ажып чоруур.

1961 чылда Тыва АССР-ниң Кадык камгалал болгаш Өөредилге яамыларының ажытканы школа-интернады Бай-Тайга биле Барыын-Хемчикке аразы чоок кожуннарга дөмей школа-интернаттар турбас деп чылдагаан-биле эрткен чылын хагдынып каг часкан. А чүс ажыг шуй-аксыжыларның амыдыралының шаа ол-ла болгай. Ынчангаш школа коллективи, чаа томуйлаткан директору Аяна Күжүгет-биле школа-интернатты шупту аргаларны ажыглап тургаш, арттырып алыр деп шиитпирлеп алганнар. Фтизиатрлар күжениишкинниг ажылдап турза-даа, республикада туберкулез аарыын "чүгеннээри" болдунмайн турар. Туберкулезтуң ажык хевири-биле аараан ада-иелиг, олар-биле чоок аралажып турар ургларның санын кызырарынга санаторий школа-интернаттарның ролю улуг дээрзи чугаажок.

Аныяк удуртукчуга өнчүхөреңги салгал дамчып онаашкан — капитал септелге негеттинип турар интернат, ийи дугаар корпус, чартыы үрелген чемненир чер бажың. Аңаа хол салдынып, муңгараар үени кады ажылдап турар эштери бербейн барганнар. Өске удуртукчуга болза, ол бүгүнү кылырынга хөй чылдар негеттинги дег ажылдарны олар кылып алганнар. Арыг агаарлыг, дыттыг арга аразынга чаарттынган корпустар турупкан.

Школаның, дузалал ажылагыйның бажыңнарын интернаттың ажылдакчылары чайны өттүр халас кылганнар. Ол хамаанчок беш гектар шөлдүң улуг даштарын аштап, херимнээш, чазын суланы тарып алган. Оларның ол эгелээшкининге улуг назылыглар бүзүревейн, ажыы-биле къжырып, шоодуп-даа турганнар, а кожууннуң, сумунуң даргалары бот-башкарнып турары дээш кончуп турганы-даа бар. Барлык хемден хол даяң чыгыы боттары суггарылга бугазын казып алырга, къжырыышкыннар ынчан соксаан. Оларның үндүрген күжү халас барбаан — күс 30 тонна дүжүттү шаннаан. Суладан киирип алган орулгазы-биле физика, химия кабинеттерин дерип, интернаттың дузалал ажылагыйынга немей мал-маган

(Уланчызы 8-ки арында).

БАЙ-ТАЙГАНЫҢ ЭР СОРУКТУГ КИЖИЛЕРИ

Эртем ажылының бир кол чөленгиижи болур чонбиле сырый харылзаа деп буянныг үүле дыка-ла солун ужуралдарны кижиге сөңнээр боор-дур. Чон аразында тараан чамдык дөгейленген «Тыва эр кижиниң сүлдези кудулаан», «Иезинге, кадайынга, күрүнеге азырадырлар көвүдээн», «Чылыг, чымчак хоорайда ажылдарже чүткүүр» дээн чижектиг бодалдарга мырыңай дүүшпес, ховар, онза мөзүбүдүштүг, Тывада ам-даа чиде бербээн, бар, эр соруктуг кижилерге ужурашканымны, оларның буянныг ачы-дузазынга өөрүп четтиргенимни илередип, бо чүүлдү бижиир бодадым.

Сөөлгү ийи-үш чылдың дургузунда мээң оруктарым олар-биле белдирлежип, эгин кожа ажылдап келдивис. Хакасияның Чогаалчылар эвилелиниң чанында чогаал нептередир төптүң даргазы, журналист Ю.Н. Забелиннин организастап турары Саян-Алтай экспедициязынга үш удаа (Шорияже 1999 ч., Туранче 2000 ч., Барыын Тыва, Даглыг Алтай, Хакасия 2001 ч.) киржип чорааш база Абаканга бооп турар белеткел хуралдарга барып тургаш база ол ышкаш 2001 чылдың күзүнүнде Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң (ТГШИ) организастааны Бай-Тайгаже эртем экспедициязының үезинде олар-биле кады чоруп, чоок таныжып алыр аргалыг болдум.

Ол болза Бай-Тайга кожуннуң дөрт оагана дег быжыг эр соруктуг кижилери: К.М. Саая, С.Х. Кочаа, Б.Ш. Салчак, М.С. Монгуш олар-дыр. Кандыг-даа чурттуң хей-аъдын киирип чоруур ыдыктыг черлери, буянныг кижилери турар болгай. Бай-Тайганың байы үдел дээр болза ооң ыдыктыг черлери Кара-Хөлде, Көп-Сөөкте, Сарыг-Хаяда... деп болур бис. Бо хире ыдыктыг черлерниң буян-кежиин, сүлде-соруун билдилиг үнелеп, өгбелерниң езулалдарын арыг сагып билир, чуртун топтуг ээлеп чоруур езулуг эр соруктуг кижилер турбас болза, ол чурттуң бойдус-байлаа-даа кайын ээлиг болур, ооң чону-даа кайын тодуг-догаа чурттап чоруур.

Бай-Тайганың ыдыктыг черлери биле буянныг кижилерниң аразында тывызыксыг харылзаазын элдээртип көргүскен дыка чараш тоолчургу чугааны ТГШИ-нин эртем экспедициязының үезинде К.М. Саядан бижидип алган бис (оларны удавас үндүрер номувуска киирер дээш белеткеп турар бис). Ол бурун чугаада Бай-Тайганың ээзи херээжен кижи деп чүвени VIII дугаар Богда-Кегээн, шаанда Тывага чаладып кээп чорааш, Бай-Тайганы дагып тургаш сөглээн деп турар. Богда-Кегээн өттүр көрген чугаазынга: «Силерниң бо черинер Хаан-Херети куш чүве-дир. Бир чалгыны Кара-Мээс ол-дур база бир чалгыны Куу-Хая-дыр, куштуң мээзи Сарыг-Хая-дыр. Ынчангаш ол куштуң мээзи-биле (чонар-дашты элдээрткени ол) делегейниң чону кайгап турар чараш чүвени кылыптар кончуг шевер улустуг болур чер чүве-дир бо...» дээн.

Шынап-ла, Тыванның төөгүзүнде Бай-Тайгадан дыка хөй салым-чаяанныг кижилер – даш чонукчулары, чурукчулар, композиторлар, чогаалчылар, артистер үнген дээрзин чон билир.

Амгы үеде бо кожуунда салым-чаяанныг кижилер база кайы хөй. Оларның аразында мээң душканым, көргеним, чоок билирим дөрт кижи-биле номчукчуну таныштырарын оралдажып көрейн.

Оларны езулуг-ла чаңгыс үзел-бодалдыг, чаңгыс эп-сеткиллиг, ажыл-херектерин даадыла кады кылып бүдүрер команда деп болур. Онзагай чүвези чүл дээрге, олар үш салгалдың төлээлери – улуг назылыы Көгел Мижитеевич Саая, ортаа салгалдың кижилери Сергей Хомушкуевич Кочаа биле Владимир Шөмбүлович Салчак, аныяа Михаил Сентябрьович Монгуш.

К.М.Саая – оларның улуг башкызы, сүмелекчизи. Боду бүгү назынында чиңгине тыва чаңчылдарны сагып чоруур, шажын эртемин, аас чогаалын тергиин эки билир, ус-шевер, кылбастутпас чүвези чок, чонунга хүндүткелдиг өгбе кижи. Ооң удуртулгазы, киржилгези-биле Көп-Сөөк хүрээзиниң чаа дуганын бүрүнү-биле тудуп, дерип каастап, сиилбип чурааш, ажыткан. Ол-ла хүрээниң улуг лама-башкызы бооп, чонга бараан болуп чоруур.

С.Х.Кочаа, В.Ш. Салчак ус-шевер кылыгларының бүгү хевирлерин чонар-даш, алдын, мөңгүн, демир-дес – шуткуп кылып сиилбип, алгы-кешке чурулга.. – ажылдап, кайгамчык уран овур-хевирлерни чуруп чоруур Тывада, Россияда сураг-жаан салым-чаяанныг мастерлер дээрзин чон билир. Боттарының мергежилин, арга-дуржулгазын аныяк-өскенге дамчыдар талазыбиле дыка хөй ажылдарны олар кылып турар. С.Х. Кочаа кожуунда тускай ус-шеверлер өөредир профтехучилищени ажыдып алган, ында башкылап база турар.

В.Ш. Салчак ус-шевер болурундан аңгыда, боду хөгжүм херекселдерин чазаар, оларга база баянга тергиин ойнаар. Ооң база бир улуг сонуургалы – аът. Биске «Аран-Чула аът» деп игилдиң тывылганының дугайында дыка ховар тоолчургу чугааны бижиткен.

М.С. Монгуш бо команданың иштинде бир онзагай черни ээлеп турар. Улуг акыларының арга-дуржулгазынга даянмышаан, оларның чогаадыкчы дилээшкиннеринге, эгелээшкиннеринге бүзүрелдиг даянгыыш бооп, чаа үениң удуртукчузунуң көрүш-туружу-биле кожууннуң экономиктиг, культурлуг хөгжүлдези дээш бүгү күжүн үндүрүп, сеткилинден кызып, сонуургалдыг ажылдап турар кижи дээрзин ооң удурткан, кылган, бүдүрген ажыл-херээ херечилеп турар. Ол үш көвүргүнү (Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Даг хемнеринге) кылдырган, «Хемчик» сумузунда 360 олуттуг чаа ортумак школаны туттурган, Кара-Хөлде Берт-Боомнуң оруун кылдырткан, Шуй-Аксы суурда радио, телефонну салдырган, чонга ачы-дуза көргүзер «Челээш» бүдүрүлгезин ажыткан. Бо хүннерде минералдыг болгаш газтыг суглар кудар цехти ажыдып турар. Культура эртемчырыдыышкын сайзыралы-биле холбашкан эртем-практиктиг конференцияларга, экспедицияларга идепкейлиг киржип, организастап, деткип, дузалажып чоруур, Бай-Тайганың аныяк-өскенин эдертип алгаш, уран чүүл, ус-шевер көргүзүглерин кожа кожууннарның чурттакчыларын таныштырып, чедирип турар...

Ынчангаш Бай-Тайганың кижилериниң салгалдар аразында харылзаазы үзүлбээн, төөгүзүнге, өгбелеринге хамаарылгазы хүндүткелдиг, келир үеже көрүжү ажык чон-дур деп чүвени караам-биле көрдүм. Бо бүгүнүң баажызы, быжыг баганазы ол черниң эр соруктуг кижилеринде-дир деп чүвеге бүзүредим.

Бо дээрге чаңгыс мээң-даа эвес, бүгү кады чораан өөрүмнүң үнелели-дир. Ылаңгыя Саян-Алтай экспедицияларының үезинде орус, хакас, алтай, шоор эртемденнериң, чогаалчыларның, журналистериң, артистериң эң-не эскерип, онзалап демдеглээн чүүлү — тыва эр кижилериң эрзиг бүдүштүүн, хостуг-чоргаары, тывынгыршимченгири, чогаадыкчы салымчаяанныы болган. Ол дугайында аразында магадап чугаалажырга, бистер, тывалар, чоргаарланып чордувус. Ынчангаш чеже-ле эки кижилеривисти чедир үнелевейн, тоомча чок чоруур бис деп бодал-биле бо чүүлдү бижип орар ужурум-даа ол.

Чоокта чаа чогаал ажылы дээш бедик щаннаны алган хоочун чогаалчывыс А.Д. Арапчорнуң «Черниң эр ээзи» деп өөрлеш шүлүктеринде көргүскен эр кижилериң овур-хевири үстүнде бижээним дөрт кижиниң мөзү-шынарынга дыкала дүгжүр дээрзин эскердим. Чаңгыс-ла шүлүк-биле доозуп каайн.

Эр кижиниң эрге-дужаалы
Ээлеп тудуп хүлээнири –
Чурттуң салым, сайзыралын
Судал кожун чүктежири.
Угаан-бодал, ажыл-иштиң
Чаяар күжүн, чажыдын тып.
Улуг, бичии кижилериң
Чаагай херээн баштажыры.
Эр кижиниң дужулгени
Эдилээрин чону билир –
Бердинген дээш идегээнде
Мергежилиң бедидер сен..

Зоя САМДАН,
ТР-ниң эртемининиң алдарлыг ажылдакчызы.

ЧУРУКТА: ТГШИ-ниң эртем экспедициязының киржикчилери.

Чаа кожуунда

АЛЫЗЫНДА БАРЫП...

Тыванның чедери берге, эң ырак черинде Тере-Хөл кожуун эрткен чылдың төнчүзүнде тургустунган. ТР-ниң Чазаа чаа тургустунган кожуунга практиктиг дуза көргүзериниң комплекстиг хемчеглерин ажылдап кылган.

Чүнүң-даа мурнунда кожуун чагыргазын, Балыктыг, Каргы, Шынаа сумуларын материал-техниктиг хандырар, кадрлар-биле четчелээр. Эң-не кол сорулганы — келир чылдың кожуун бюджедин камгалаар кол сорулганы ТР-ниң Саң-хөө яамызынга дааскан.

Ийи ай бурунгаар кожуун чагыргазының даргазынга соңгуткан Александр Санчаттың чугаазы-биле алырга, кожуун айтырыын шиитпирлээринге Чазактың дузазы херек бооп турар. Специалистер хамаанчок, чагырга даргазында чурттаар бажың чок, чагырга структуразы тодараттынмаан, социал адырның деңнели куду. А Санчат республиканың адрестиг инвестиция программазынга идегеп турар. Электри дамчыдар шугумнарны чаартыр, чедир тудар, трансформатор станциязын тургузар, дизельдиг станцияның бажыңы.... Айтырыглар, ажылдар-ла хөй.

Кожуун чагыргазының даргазы келир үеде хууда орулга алырын база бодап алган: ыяш дилер ийи пилораманы, ол черниң онза байлаа: эът, балык, кат-чимис, тоорук, аң мыйыстары болбаазырадыр бичии цехтерни садып алыр. Ыяш сөөртүр күчүлүг "Урал" машина, чүк, бензин сөөртүкчүзү. Продуктулар, КЧМ садып алырынга 500 муң рубль херек.

Тере-хөлчүлер Чаа чыл эгезинге чедир телевидениениң бирги, ийиги болгаш КТРК "Тыва" каналдарны көрүп эгелээр. 130 муң рубль өртектиг Спутник харылзаазы көстүп келир. Онкология, халдавырлыг аарыглар салбыры (чемненир, хеп чуур черлерлиг) ажылдап эгелээр. Хирургия, онкология, гинекология, УЗИ, рентген-флюорография дериг-херекселдерлиг Кунгуртуг эмнелгезинге специалистер тургузар чарыгдалдарны Кадык камгалал яамызы харыылаар.

Кунгуртугжулар Чаа чылды чаа Культура бажыңынга уткуур. Алызында барып, 2003-2006 чылдарда кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыр.

Бистиң корр.

КИЖИ ДЕП АДЫНГА ТӨЛЕПТИГ

Сөөлгү чылдарның түннели-биле алырга, республиканың дээре бүдүрүлгелериниң бирээзинге Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чери хамааржыр. Эрткен чылын ТР-ниң Чазааның чарлааны "Республиканың 10 эң дээре бүдүрүлгелери" деп республика конкурузунга киришкеш, 10 эң дээре бүдүрүлгелерниң бирээзи болуп, ооң шаңналынга төлептиг болган. Берге салым-чолга таварышкан кижилерниң ажылдап турар бүдүрүлгези бо хире бедик көргүзүглерни канчап чедип алганыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр.

Борта, бир дугаарында, бүдүрүлгениң чиңгине директору Людмила Максимовна Джевалонуң киирген үлүг-хуузу улуг. Экономиктиг буураашкынны тиилеп үнген херээжен удуртукчу деп дидими-биле чугаалап болур. Экономиктиг кризис үезинде республиканың чиик үлетпүрүнге хамааржыр Кызылдың, Хову-Аксының, Ак-Довурактың дааранылга фабрикалары колдуу шупту буураашкынга таварышкан болгай. Акша-төгериктиң хенертен үнезиниң батканы, кижилерниң садыглажыр аргашинээниң кудулааны, бүдүрүлгелер аразында удур-дедир санажылганың чорбастааны, ылаңгыя бүдүрүлгеге хереглээр материалдарның өртек-үнезиниң өскени база ооң-биле чергелештир чырык, чылыг өртээниң өзүлдези дээш, чүү турбаан дээр. Бо-ла бүгү бергелерге Людмила Максимовна тура дүшпээн.

Ол бүгү бергени колдуунда чиңгине директор чүктеп эрттирген. Бир талазында, ол бүдүрүлгени тергиин эки билир, 1983 чылдан эгелеп ооң кол инженеринге ажылдап эгелээш, 1988 чылдан бээр бо хүннерге чедир чиңгине директорунга ажылдап турар, ийи талазында, ол кандыгдаа кижилер-биле чугаалажып билир, биче сеткилдиг, эвиленээлдек, негелделиг удуртукчу.

Людмила Максимовна күш-ажылчы базымын Черногорскиниң дааранылга фабриказынга дааранылга-моторист болуп ажылдап эгелээн. 1971 чылда Красноярскиниң амыдырал хандырылга талазы-биле технологтуг техникумун доозуп, дааранылга бүдүрүлгезиниң талазы-биле технолог тускай эртемни чедип алган. Хуваалда езугаар Тыва АССР-ниң Амыдырал хандырылга яамызынга келгеш, Хову-Аксының дааранылга фабриказынга инженер-технолог болуп ажылдап эгелээн. 1975 чылда Тыва АССР-ниң Амыдырал хандырылга яамызының шиитпири-биле Кызылдың дааранылга фабриказынга кол инженер болуп ажылдаан. Кажан бүдүрүлгени эде тургузуп, Тыванын дааранылга каттыжыышкыны кылдыр эде тургузуптарга, ооң кол инженеринге томуйлаттырган. 1982 чылда улус депутаттарының хоорай Совединиң депутадынга соңгуттурганының соонда, партияның хоорай комитединиң шиитпири-биле Кызылдың караа четпестерниң өөредилге бүдүрүлгезиниң кол инженеринге ажылдаары-биле чоруткан.

Людмила Максимовна бодунуң шилип алган мергежилинге 36 чыл иштинде үзүктел чок бараан болуп келген. Бөдүүн даараныкчыдан бүдүрүлгениң чиңгине директорунга чедир узун орукту эртип, хөйнү көрген кижилерниң бирээзи. Хөйнү көрбейн канчаар, партийжи системаның чагырып дужаар үезинде ооң даалгазын күүседип, ыңайбээр октадып-даа чораан. Ужубажы билдинмес экономиктиг реформаның чылдары эң берге чылдарның бирээзи болган деп, Людмила Максимовна чугаалап турар. "Мен чүгле бүдүрүлгени бууратпазын бодап турдум, мында кандыг салым-чолдуг кижилер чок деп, оларны ажыл чок арттырарын бодап кээрге, бо кижиниң уйгузу безин келбейн баар. Ол берге чылдарда оларның бичии пенсиязы безин үнмейн баарга, аъш-чемни садыглардан, организациялардан дилеп бээр ужурга таваржып турдум. Ам байдал чүгээртеп орар, ол өөрүнчүг-дүр" — деп-даа чугаалады.

Мен бо бүдүрүлгеге чаңгыс эвес удаа чедип, бижип-даа турдум. Тывада инвалидтерниң чаңгыс борбак бүдүрүлгези, ону "дириг" арттырар дээш хөйнү кылган удуртукчу. Езулуг маадырлыг херээжен удуртукчу деп санап болур кижилерниң бирээзи. Кол удуртукчудан ажылагыйны башкарары хамаарылгалыг болбайн канчаар, ынчалзадаа берге үеде бүдүрүлгеге ачыдузазын чедирип, буянныг холун сунган организацияларның, коллективтерниң дугайында мынчаар чугаалады:

— Бир-ле дугаарында, ТР-ниң Чазаанга, Экономика болгаш Үлетпүр яамыларының удуртукчуларынга бистиң дилээвисти өөренип көрүп, үе-шаанда дузалап, күрүне чагыы-биле хандырып турарынга өөрүп четтиргенимни илередир мен. ТР-ниң Чазаа, мооң мурнунда турган ТР-ниң Дээди Хуралы бисти чамдык үндүрүглерден хостааны өөрүнчүг. Рыноктуң берге үезин чурттап эрттиреринге биске улуг дузаны Тыванын албан камгалалдыг медицина фондузу, Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тывада департаментизи, "Тыва автоорук" эргелели улуг дузаны чедирген.

1991 чылга чедир бүдүрүлге турум ажылдап, бодун боду хандыртынып турган, Күрүне чагыы план езугаар чоруп турган. Чижээлээрге, 930 муң эжеш ажылчын хол-хаптарын чылдыңна даарап турган. Бүгү чуртка сандараашкын эгелээрге, бүдүрүлгеге күрүне чагыы шуут уттундурган турган. Ол берге үеде Людмила Максимовна чоннуң негелдези-биле ажылдап, чаа бараанарны бүдүрүп үндүрүп, ооң шынарынче улуг кичээнгейни салып эгелээн. Рыноктуң негелдези ындыг болгай, кымның барааны шынарлыг, өртээ чиктир, ол дүрген сайгарлыр.

Мооң мурнунда чылдарда хөвеңниг чоорганнарны даарап үндүрүп турган. Орта чоннуң негелдези улуг. Улуг ССРЭ буступ дүжерге, хөвең шуут тывылбастаан. Алыс боду дааранылга талазы-биле инженер-технолог кижи болгаш, теве дүгүбиле чоорган даараарының шенелдезин чоруткан. Теве дүгүн баштай боттары чуп шенеп турган, сөөлүнде ону ажыглаарының аргазын тыпкаш, "Солаңгы" КХЭ-ге керээ езугаар чугдуруп ап турар. Эгезинде бүдүрүлге 5 хевирниң продукциязын даарап турган болза, ам 50 ажыг хевирниң продукциязын бүдүрүп үндүрүп турар апарган. Оларның аразында чүнү чок дээр боор, ак-чоорганнар, сыртык хаптары, матрацтар, ажылчын хептер, теве дүгү чоорганнар, хол-хаптары дээш, баар. Мооң мурнунда турганынга бодааргa, бүдүрүлгениң продукция бүдүрери эвээжээн-даа болза, а ооң ассортиментизи калбарган, бараанның шынары экижээн. Сөөлгү чылдарда бүдүрүлге чондан кирген чагыгга дүүштүр ажылды чорудуп турар.

— Удуур шоодайларны тергиин эки даараар кылдыр өөренип алдывыс — дээш, Людмила Максимовна улаштыр чугаалады. — Аңчылар, балыкчылар, геологтар биске өөрүп четтиргенин илередип турар. Даарап турар чылыг хептерге колдуунда теве дүгүн ажыглап тур бис. Ол хой дүгүнге бодааргa, үр үеде чылыын, шынарын чидирбес, чиик, ажыглааргa эптиг.

Кызылдың караа четпестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге чериниң бараанныг продукциязын чурттакчы чондан аңгыда, эмнелгелер, интернат-бажыңнар, өөредилге черлери, энергетиктер, геологтар мөөңүбиле садып ап турар. Күрүне чагыы кожуун бүрүзүнден кээп турар. Эрткен чайын уруглар дыштаныр лагерьлериниң чагыын долузу-биле хандырган. Бо чылын РФ-тиң мурнуу федералдыг округунуң үер-халапка таварышкан чурттакчыларынга гуманитарлыг дуза кылдыр 500 муң ажыг рубльдиң бараанныг продукциязын даарааш, чорудуп берген. Бүдүрүлге бодунуң дараан продукциязын боттарының складында, Кызылдың садыг-делгелге төвүнде, Кечил-оол кудумчузунда клувунда садып турар.

Бүдүрүлгениң чылдан чылче бүдүрген продукциязының шынары экижип, саарылгазы көвүдеп кел чыдар. 2000 чылда бүдүрүлге долу күжү-биле ажылдап, продукция бүдүрерин 55,4 хууга улгаттырып, 5731 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген. Ооң-биле чергелештир 10 ажылчын олуттарны немей тургузуп, ажылчыннарның ажылдаан акша-хөреңгизи улгадып, оларның сеткил-сагыжы хомудавайн турар. 2001 чылда 7994 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген, 2000 чыл-биле деңнээрге, 56 хуу өзүлделиг болган. Бо чылдың 10 айларында 6980 муң рубльдиң бараанныг продукциязын садып-сайгарган, эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 851,1 муң рубль хөй болуп турар. Ынчангаш 2001 чылдың түннели-биле республиканың 10 эң дээре бүдүрүлгелериниң санынче киргени таварылга эвес. База-ла ТР-ниң Чазааның чарлааны "2001 чылдың эң дээре тыва барааны" деп конкурузунга киришкеш, тиилекчи болганнар.

1998 чылда "Кады ажылдажылганың депшилгези" деп француз эксперттериниң организастааны делегей программазынга Россияның инвалидтер күш-ажылын ажыглап турар 32 бүдүрүлгелери киришкеш, Кызылдың караа четпестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлгези эң кол "Гран-при" шаңналды ап, дугаарлыг сертификатты тывыскан. 2000 чылдың түннели-биле РФ-тиң Чазааның чарлааны "Социал ажыктыг чоруктуң бедик көргүзүглүг Россия организациязы" деп конкурска Тывадан Таңдының С.Шойгу аттыг ККБ-ниң директору И.Чучев биле Кызылдың караа четпестер ниитилелиниң өөредилге бүдүрүлгезиниң чиңгине директору Л.Джевало киришкен. Оларны РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы В.Матвиенко "Социал ажылдарны организастаарынга чедип алган көргүзүглери дээш" деп Хүндүлүг бижик-биле шаңнаан. Ол конкурска Россияның 76 девискээрлеринден, экономиканың болгаш өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң 26 адырлары, 980 организациялар киришкен. Бо конкурска Людмила Максимовнаның удурткан коллективи ийи удаа шаңналдыг черже кирип турар.

Бо хүнде бүдүрүлгеде 73 кижи ажылдап турар, оларның 41-и инвалидтер. Ажылчыннарның шалында өрези чок, ай санында доктаамал ап турар. Бир ажылчынның ортумак ажыл төлевири 2-2,5 муң рубль. Мында чурум кайы хирени ажылдап алыр-дыр сен, ол хирени алыр. Бүдүрүлге бодун боду хандыртынып турар болгаш бот-орулга-чарылганың системазында ажылдап турар. Бүдүрүлгениң үндүрүглерде болгаш чырык, чылыг дээш өрези чок. ТР-ниң хөгжүлде фондузундан алган чээлизин үезинде эгидип берипкен.

Л.М.Джевало — ажыл-агыйжы болурундан аңгыда, биче сеткилдиг, сагыш човаачал удуртукчу. Берге салым-чолга таварышкан кижилер-биле ажылдап чоруур болгаш ажыл негээринден аңгыда, оларның социал амыдыралынче улуг кичээнгейни салып чоруур. Бүдүрүлгениң артыкшылдыг акша-хөреңгизи-биле оларга материалдыг болгаш моральдыг ачы-дузаны чедирип турар. Уругларынга чайгы үеде лагерьже путевкаларны садып берип, ажылчыннарның культурлуг дыштанылгазын организастаарынга бодунуң үлүг-хуузун киирип чоруур. Караа четпес инвалид ажылчыннар хоорайның аңгы-аңгы районнарында чурттап турар болганындан оларның ажылга кээп, дедир чанары бергедей бээр. Эрги автобус үрелген. Айтырыг нарыыдап кээрге, Людмила Максимовна бар турган хөреңгини таарыштыр ажыглап тургаш, эрткен чылын чаа ПАЗ автобусту 305 муң рубль-биле садып берген. Бүдүрүлгениң чанында ажылчыннарның ниити чуртталга бажыңы бар, ооң септелгезин доктаамал кылып берип турар.

Людмила Максимовна, улуг бүдүрүлгени удуртуп, чай чок ажылдап-даа чоруур болза, республиканың политиктиг амыдыралындан чыдып калбайн чоруур. 1995 чылда республикага бир дугаар соңгуткан ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүнү чораан. 1999 чылда амыдырал хандырылга адырынга киирген ачы-хавыязы дээш ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Ол-ла чылын РФ-тиң Президентизи Б.Н.Ельцинден болгаш РФ-тиң Чазааның удуртулгазындан байыр чедириишкинин алган. 2002 чылда "Социал камгалал" деп номинацияга, "Чылдың херээжени" деп бедик атка төлептиг болган. Үр чылдарда үре-түннелдиг ажылдап келген Людмила Максимовнаның шаңналдарынга кысказы-биле доктаарга мындыг. Мен бодаарымга, оон-даа улуг шаңналдарга төлептиг кижиниң бирээзи. Амыдыралының бо чылдарында чүнүдаа кылып чораан болза, ол КИЖИ деп бедик атка төлептиг болуп арткан.

Сергей ХЕРТЕК.

Чораан болза...

«КЫІПКАН ЧҮРЕКТИҢ САРЫНЫ»

Тыва аас чогаал болгаш литература кафедразының улуг башкызы М.А.Күжүгеттиң удуртулгазы-биле чогаалчы Антон Үержааның 45 харлаанынга тураскааткан сактыышкын кежээзи болуп эрткен. Аңаа башкылар — филология эртемнериниң доктору Д.С.Куулар, чогаалчылар А.А.Даржай, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, ГШИ-ниң эртем ажылдакчызы Л.С.Мижит болгаш Антон Үержааның өөнүң ишти Людмила Николаевна, уруу Айгуль олар база студентилер киришкен.

А.Ү.Күжүгеттиң ажыл, амыдыралынга тураскааткан хана солунну, ооң шаңнал-макталдарын, хүндүлүг бижик болгаш дипломнарын чыылганнар сонуургап көрүп танышкан. Илеткел кылган башкы Мария Амын-ооловна Күжүгет шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга сайгарылганы кылып тура мынча дээн:

— Антон Үержаа — онзагай шүлүкчү. Ол бөдүүн-даа, нарындаа. Амыдыралды, делегейни бодунуу-биле хүлээп ап, ол бүгүнү чогаалдарынга илередип чораан. Делегей көрүүшкүнү делгем, дидим, тода. Дылы чечен. Чогаалдарында тургускан овур-хевирлери хөй янзы болгаш онзагай. Ол чурталгага, кижилерге, бойдуска кызыгаар чок ынак чораан болгаш сеткилиниң өөрүшкүзүн, магадалын, сонуургалын, ынакшылын, аарышкызын, ыызын шүлүктеринче хуулдуруп чораан.

Ол 1957 чылда Барыын-Хемчиктиң Хөнделеңге төрүттүнген... Чаш назыны малчын адаиезиниң аалынга: «Алаш эрии, сыннар баары кыйыы черге», «Тени-биле эргеледип өстүрүп каан Тенниг-Кыйыгга», «Хайым сугда өле-өле кадыргылар көжүп турар" хем эрииинге, «Шывык мунуп, хензиг оолак шыкты өрү чырааладып», «Айлаң-куштуң ырыбиле, арга-эзим шоорун дыңнап, дамырактың шулураажын, тайгасынның шимээн-даажын» билип, «хөңнү-чүрээ бойдус-биле хөөннеш, тудуш» өзүп келген.

Төрээн чери биле авазының овур-хевири мөңге, тудуш.

Куску, часкы когурумнар күжүн дөгеп,
Күжүр ботту чулуп, силгип, хүртезе-даа,
Адып кагбас Чолум-Бөргүм ийи маагы —
Авам биле Алаш хемим силер силер.

Ава кижини алгап-мактаан шүлүктер-ле хөй. Ынчалза-даа А.Үержааның ава дугайында бодалдары ханы , философчу уткалыг.

Аштыг-чемниг кежик пажын чайгылдырбас
Авайымның даавыыры — бөдүүн дээрбек —
Айның, черниң эргип чоруур узун оруу
Амыдырал мөңге чырык дескинии-дир.
(«Авамның даавыыры»).

...Ак-ла бажың куларын хоюспас мен,
Аккыр чөөгүн чудетпес мен, күжүр авай.
(«Ак-ла бажың буяны»).

Алызындан салым-чаяанныг, чараш сөстүң дээжизин сеткилденген оол өске көвей өөрү дег орукту эрткен. Аксы-Барлык ортумак школазын доскаш, шериг албанын эрттирген.

Кызылдың башкы институдун доскан. Чогаадыкчы ажылдарын ол школачы чылдарында-ла эгелээн.

Антон Үержааның ынакшыл, өг-бүле, ажы-төл дугайында шүлүктери бир-ле куюм сарыннал-дыг, идегелдиг, ынаныштыг, бүзүрелдиг, «Хат-ла биле дүвү ышкаш,

Кады чоруул, арыг чоруул...», «Кара чажың торгу-маңныын сыртаныпкаш...», «Хөлчүң-карам кээр четти...» деп шүлүктеринде — сарыннал, оюн-баштак аян. «Чараш-каастың чаякчызы», «Ынакшааннар өргээзи», «Карактарың — ыдык-далай» — ынакшылга бүзүрел.

А.Үержааның 1984 чылда үнген баштайгы «Хээлер» деп ному ону кайы хире бедик деңнелдиң шүлүкчүзүл дээрзин бадыткапкан. Эскериичел, амыдыралдың эскертинмес чүүлдеринден безин "хээлерни» көрүп, уран-чечен дылы-биле номчукчуга чедирип каар. Аякта, чадаганда, ширтекте, эзерде, содакта, чактырда, көгээржикте хээлер...

Аякта шай бусталып тур —
Амыдырал тыныжы-дыр;
Ыры чадаганны төрээн,
Ырны ынакшылым төрээн;
Ширтээм биле сеткилим
Силерге чадагай;
Эр кижи кавайындан туруп кээр,
Эзер ону чайгап, аадып эгелээр;
Чаагай адың, содак-шудааң
Чамга-хирге бораштырба;
Чылгычыга чүрек таалаар эргим ыр —
Шывадапкан сыдымының сыгыды-дыр;
Эрниң боду кандыг болдур,
Эки боозу ындыг болур.

Бо одуругларны кандыг-даа өскертилге чокка үлегер домак, чечен сөс, афоризмнер кылдыр ажыглап болур.

Чогаадыкчы өзүлдезиниң аайы-биле А.Үержааның ынакшыл, арын-нүүр, төрээн чер, мөзү-шынар, ак биле кара, шын биле меге дугайында бодалдары улам ханылаан. Ол бүгү бодалдарын Сактыышкын, Чагыг аяныбиле илередип, онзагай, чараш чогаалдарын номчукчуларга сөңнээн.

Кижилер аразында нарын харылзаалар, амыдыралдың чидиг айтырыглары А.Үержааның чогаалдарында кол черни ээлеп турар. «Ногаан аът» деп философчу шүлүглели — амгы тыва литературада лира-эпостуг чогаалдар аразында эң-не шыырак чогаалдарның бирээзи. Бо шүлүглелде авторнуң көдүрбээн-не айтырыы чок: арагалаашкын, ажыл чок чорук, бойдус халаптарының уржуктары, НЛО, СПИД, наркомания, самыын-садар чорук, кем-херек үүлгедиишкини, тыва дыл, репрессия, төре херээ...

Антон Үержааның чогаалдары улусчу аян-хөөнден ужукталгаш, орус болгаш делегей литератураларының сүүзүнүн «согажалап» алган.

Илеткелчиниң сайгарылгазынга үнелелди бербишаан, кежээниң киржикчилери Антон Үержаа дугайында чылыг сактыышкыннарын чыылганнар-биле үлешкен.

Д.С.Куулар: — Илеткелчи М.А.Күжүгеттиң «А.Үержаа тыва чечен чогаалда чырыткылыг черни ээлеп турар» деп чугаалааны шүлүкчүге, шынап-ла, дыка тааржыр-дыр. Антонну студент чылдарындан-на билир мен. Өөренип тургаш эскертинмес турган кижи, а доозупкан соонда, ооң чогаадыкчы талантызы дажаан хем дег үерлей берген. Номнарының ады безин ханы философчу уткалыг. «Хээлер», «Саарыг ыры», «Ногаан аът», «Ынак-тыр мен». «Ногаан аът» деп шүлүглелинде амыдыралдың кедизи барып чүү болурул дээрзин база аңаа белен харыы чогун, чурттап эртерге, ол тыптырын чугаалап турар. «Ынак-тыр мен» деп сөөлгү чыындызында үгле өг-бүлезинге, ажытөлүнге, коданынга эвес, а өртемчейге ынак-тыр мен дээрзин ол илереткен.

А.А.Даржай: — Антон Үержааның шүлүктери С.Пюрбю, С.Сарыг-оол дээн ышкаш улуг өгбелеривистии-биле хөөннеш болуп турары дээрге салгалдарның харылзаазы ол деп бодаардыр мен. Шүлүкчү кылдыр кижини кым-даа өөредип кагбас, төрүмелинден кээр салым-чаяан болгаш кайгамчык карак кызыл ажыл-дыр. Ынчалза-даа Антоннуң шүлүкчү салым-хуузунга киирген үлүүм бар. «Дамыракты» С.С.Сүрүң-оол-биле удуртуп турдувус. «Дамыракчыларның» көвей кезии тыва чечен чогаалдың мурнуку одуруунда чоруп орарлар. Дүне-хүндүс дивейн, үнчүп-киржип, шүлүктеривис номчужуп чордувус. «Ногаан аът» дээрге ам-даа чедир шинчилеттинмээн, чедир үнелел албаан чогаал бо. Чүүл бүрүзүн шүлүкчү бүрүзү аңгы-аңгы көөр. Кол чепсээвис — төрээн дылывыс. Тываныстың кызыл дыдының дазылының «ырын ырлап турар будуктар болгаш бүрүлер-дир бис». Дазыл ыры төнмес. Час келир — катап база эгелээр. Ынчалза-даа оларның сылдыраары бир аңгы.

Сөөлгү катап ужуражырда, Антон Үержаа, Василий Хомушку, мен — үжелээ бис. «Өскүстүң ырын» ырлашкаш, ийи оол аажок муңгарап ыглашкан улус. «Аныяк улус элекке муңгагдап чоруур силер» деп кончуп ордум. Угаанмедерели-биле назыны кыска болурунга бүзүревезе-даа, чүрээ-биле ону эндевейн турган чадавастар.

Антоннуң «Ынак-тыр мен» деп чыындызын үндүрүп тура, ооң өөнүң ишти Людмила Николаевна-биле чаңгыс частырыг кылганывысты чаа эскерип ор мен. Шүлүк бүрүзүнүң адаанга кайы чылда, кайы айда, кайы шакта бижээнин айтыр турган, ону ожаавайн барган-дыр бис. Шүлүк бижээш, кажан бижээниңерни ыяап-ла айтып чоруңар.

Н.Ш.Куулар: — Антон Үержаа бодунга дыка негелделиг кижи. «Саарыг ырынче» ооң киирбээни шүлүктер сөөлгү чыындызында кирген. Кижи бодаарга, дыка онза шүлүктер-ле чораан, та чүге оларны боду киирбээн кижи, арай кошкак деп санап турганы чадавас. Биче сеткилдиг, кижилерже ыыткыр сөс этпес боду чогаал дээнде, чогаал ажылынга үнелел бээрде, дыка шыңгыы апаар кижи. Комсомолга ажылдап турда, 4 өрээл бажың берип каарга, эпчоксунгаш, чаңгыс өрээлче көжүп алыр — ол хире биче сеткилдиг кижи. Философчу лирикага ол дыка хөйнү кылып каан. Антон Үержаа тыва чечен чогаалдың төөгүзүнге мөңге артып каар чогаалчы-дыр. Эжимниң төрүттүнген хүнүн демдеглеп эрттирип турары дээш башкыларга болгаш студентилерге өөрүп четтиргеним иле-редип тур мен.

Э.Б.Мижит: — Антон Үержааны гениалдыг шүлүкчү дээр мен, ол сөстеримден кажан-даа ойталавас мен. Көөрге-ле бөдүүн сөстер, шүлүктер ышкаш, а херек кырында сеткилге ол хире дээштиг боорун канчап чедип алганын кижи бодап четпес. Эжимге тураскаал кылдыр бодумнуң шаам-биле шүлүк бижип каан мен. Студентилерге чагып каар чүүлүм болза ооң шүлүктерин номчуурда, даштын каастаарын бодавайн, анаа сагыш-сеткилиңерден номчуңар, шүлүктер боттары-ла чүнү дамчыдыксаанын чугаалай бээр, ол хире күштүг. Ооң шүлүктериниң судалын бодап (тудуп) номчууруңарны күзедим.

Эдуард МИЖИТ

ЧАҢНЫК ЫШКАШ САЛЫМ-ЧОЛДУГ

Сактыышкыным, адыр-адыр, маңаа доктаа.
Чаңнык ышкаш салым-чолдуг эжим сактып,
Шак бо чырык одуруун-на номчуй бээр мен.
Сактыышкыным, адыр-адыр, маңаа доктаа.
Шырайыңга чыннып чораан кыска өйүм
Чырыы бөгүн сактыышкынны чырыдыпты.
Ыыткыр эвес үнүң ам-даа дириг хевээр
Ынчангы дег, чанымда бо дыңналы-дыр.
«Кайы хире хөөрежип чоржук бис?!» деп
Хамаанчокка чиик сөстер сөглевес мен.
«Хуу-салым чүге каржы болганыл?» деп
Кургаг караам чода тудуп, өөлевес мен.
Кымның мурнап, кымның соңнап чуртталганың
Кызыгаарын ажа базып, «Билдинмесче»
Ажыт кирип чоруй баарын кым-даа билбес,
Аар-даа бол, хоойлу-дур, хүлээр апаар.
Чаңгыс черге, чаңгыс өйде чурттаар кылдыр,
Чандыр базып, каржып эртпейн, душчур кылдыр
Чаяап кааны салым-чолдуң биске сөңнээн.
Шак ол сөңүн хүлээп алган, өөрүп чор мен.
Аравыста билчип аарын оралдажып,
Ак-кара чок чугаалажып чораанывыс
Шак ол үе бир-ле онза хээ болуп,
Салымывыс хевизинге артып калыр.
Ийе, харын, чажыт чокка шынын сөглээйн,
Ийи-бирни шимчедип-даа чоргулаан бис.
Ынчалза-даа бүгү чүүлдүң утка-дөзү
Ында эвес, чүс-муң катап ында эвес.
Ыры-сөстү хуулгаазын күштүг кылыр
Ыдык болгаш чараш чүүлдү билип аар дээш,
Ылап шынның дазылынче ханы кирип,
Ырадыр-ла ужуп үнүп чоргулаан бис.
Ийи ботче удур-дедир көржүп алгаш,
Изиг-изиг маргыжып-даа оргулаан бис.
Эживистиң Колянның топтуг сөзү
Эштештирип, оожуктуруп тургулаан-даа.
Эрткен үе сээң-биле кады ырап
Эрте бербээн, чүрээвисте дириг хевээр.
Ынчалза-даа ам бо хүнде сактырымга,
Ынчаан сеңээ чугаалаваан сөзүм хөй-дүр.
Таваңгай деп ойзу сөглээн «чүрээң балыы»
Даады-ла мээң чүрээм аартып кээр-дир.
Саарыыңның төнмес ыры дүне-хүндүс
Сагыжымга уйгу-чыдын көргүспес-тир.
Ажырбас оң, үе-шагның маңгыр аъды
Аскымнаан дег, ыдып орар, доктаар эвес...
Шаа кээрге, бир-ле черге ужуражып,
Сагыш хандыр хөөрежип алгай бис аан.

Уран номчулга мөөрейи кежээни уламчылаан. Аңа Надежда Тажыма тиилекчи болган. Ийиги черни II-ги курстуң 1-ги бөлүүнүң оолдарының композициязы алган, а үшкүзүнге Аяна Ооржак төлептиг болган. «Көрүкчүлерниң сонуургалы» деп тускай шаңналды Олеся Дүвекейге тывыскан. Тиилекчилерге акша шаңналын база А.Үержааның номнарын (Тыванын ном үндүрер чери деткикчилээн) чогаалчының өөнүң ишти Л.Н.Күжүгет тывыскан.

«Эки кижи сылдыс ышкаш чүгүре бээр, эскербейн чораанына хомудаар сен». Антон Үержааның чиге сөглээн бо сөстерин ооң бодунга хамаарыштыр ажыглай бээривисти база ол билип чораан чадавас...

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

САЛГАКЧЫЛАР

"БУЯННЫГ ИШТИҢ КИЖИЗИ"

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндергей ортумак школазынга филология эртемнериниң доктору, профессор, чаңгыс чер-чурттуувус Д.С.Кууларның 70 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирген.

Ол хүн агаар-бойдус талазыбиле аяс хүн болган. Д.С.Кууларның чогаадыкчы ижинге хамаарыштыр «Буянныг иштиң кижизи» деп эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Конференцияга хөй-ле аалчылар келген. Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунда школа директору А.Д.Иргит башкылары-биле ол хире ырак черден кээп киришкенин демдеглевес аргажок. Эңне кол аалчывыс — Д.С.Куулар кады ажылдап турар ТКУ-нуң башкылары: С.С.Комбу, М.А.Күжүгет, Е.Д.Чамзырын, А.Х.Херел, А.Т.Монгуш база Г.Сундуй, М.Ч. Чамзырын, Ш.Куулар, А.С.Шаалы — олар-биле келген.

Д.С.Куулар бодунуң төрүттүнген чери Сарыг-Булуңга баргаш, саң салып, йөрээл кылган.

Эртем-практиктиг конференцияга кожуунуң 13 школаларының өөреникчилери, башкылары боттарының илеткелдерин номчааннар. Илеткелдериң темалары янзы-бүрү: Д.С. Куулар — башкы, эртемден, аас чогаалының чыыкчызы, очулдурукчу...

Доктор төрээн черинге

Эртем-практиктиг конференцияның түңнелинде 1-ги черни Чадааныың 2 дугаар школазының 10 клазының өөреникчизи Сүлдем Самбуу, 2-ги черни Чадааныың 1 дугаар школазының 11 клазының өөреникчизи Виктория Тас-оол алган. Өске илеткелчилер база деткимче шаңналдарга төлептиг болганнар. Жюрини С.С.Комбу удурткан. Илеткелчилерни Д.С. Кууларның номнары-биле шаңнаан.

Конференция адакталган соонда, Доржу Сенгилович-биле ужуражылга болган. Аңаа башкы сөс ап, чүве чугаалаан. Чаңгыс чер-чурттуувуска юбилейин таварыштыр байыр чедириишкиннери хөйү-биле чаңгыланган.

Ол ышкаш эртемденге хамаарышкан чогаалдар мөөрейи болган. Аңаа хөй өөреникчилер, харын-даа башкылар киришкен. Мөөрейниң түңнелинде Хөндергей ортумак школазының 4-кү клазының өөреникчизи Кежик Саттың шүлүү онзагай болган...

Бичии

Доржу — доктор

Тыва бижик тыптып
Үжен чылдың эгези,
Бир-ле хемниң эриинге
Бичии оол төрүттүнген.

Аалында улузу
Аразында сүмелешкен,
Доругуучал болзун дээш
«Доржу» деп ат берген.

Ыглап, үңгеп чорааш,
Ынай оол доруккан.
Ыры, шулук дыңнааңда,
Ыыт чок баар элдеп.

Тыва бижик чогаалдың
Тывызыын тып чорааш,
Доржу ам өскен,
Доктор ат четкен.

Школада кирип кээрге-ле, ханаларда астынган хана солуннарны көргеш, кижи магадап ханмас. Кожуунуң школалар аразында хана солуннар мөөрейинге бирги черни Чыргакы ортумак школазы алган, ийиги черни Шеми школазы, үшкүзүн Хорум-Даг школазы алган. Кижиге эң үнелиг чүве ном болур болгай. Д.С.Куулар тиилекчилерни бодунуң хол үжүү салган номнары-биле шаңнаан. Чонну бир өөрткен чүүл — Тыванын ном үндүрер чериниң ажылдакчылары ыраксынмайн номнарын эккелгени, школавыска хөй номнарны белекке бергени. Номнарны чон улуг сонуургалбиле садып ап турган.

Хөндергей школазының «Анкорр» бөлгүмүнүң киржикчилери.

БИЧИИ-ДАА БОЛ...

Аалга кылыр онаалгам
Аажок кызып бижээн мен.
«Оо»-лар, «Дде»-лер, «Ээ»-лер шуут
Ол-ла хевээр болгулаан.

Кыдыраашка башкым мээ
Кызыл бешти салып каан.
Амырааштың оомну мен
Авам сугга көргүстүм.

Олар өөрүп магадаан,
Ошкап-чыттап мактааштың:
— Ол-ла болгай, эр хей! — дээш,
— Оон-даа кызып өөрен — дээн.

Сөзү болгаш аялгазы Чыргал Серен-оолдуң «Кызыл бешти салып каан» деп ырызында ышкаш шупту ада-иелериңнерни, чоок кижилериңнерни өөртүп, кызып өөренип тур силер ыйнаан але, уруглар? Удавас Чаа чыл келир, Соок Ирей эки өөренген улустушаннап-мактаар болгай. Оон соонда кышкы дыштанылга база эгелээр. «Салгакчының» бөгүнгү үндүрүлгезинде Бай-Тайга кожуунун «Хемчик» сумузунуң ортумак школазының 7-ги классчы оолдары кайы хире өөренип, хостуг үезин канчаар эрттирип турарын сонуургаар силер. Сургакчылап чорааш, оларның күш-ажыл кичээлинге олуржуп чугаалаштым.

— Күш-ажыл кичээлинге амыдыралга ажыктыг чүүү өөренип ап тур силер, оолдар, республиканың өске школаларында чажыттарыңарга сонуургадып көрүңерем.

Мерген МАНДЫК-ООЛ:— Бо кичээлди дыка сонуургаар бис. Маңаа бис деспи, эът доораар ыяш, тос-карак, балды сывы, бичии согааш, балалар, хээлер, швабра дээш, янзы-бүрү үүлдерни кылырын өөренип ап турар бис. Чонар-даштан дириг амытаннар дүрзүлерин база чазаардыр бис.

Мерген ХЕРТЕК: — Маңаа кылып өөренип алган далган өер ыяш, шивегей дээн ышкаш боттарывыс бажыңывыста чок херекселдерни чазап кылып каарывыска, ада-иелеривис дыка амыраар.

— Хостуг үеңерни канчаар эрттирер-дир силер?

Херел МОНГУШ: — Чоокта чаа «Американың ажыдыышкынынга киришкенивис» деп төөгү кежээзи болган, аңаа чогаадыг бижип, викторинага кириштивис.

Расул КУЧКАРОВ, Айдың АК-ООЛ: — Бистиң школавыста чазаныр, хүреш, футбол, теннис, танцы бөлгүмнери үргүлчү болуп турар. Оон ынай «Тоолдар клуву» база бар, аңаа барып тоолдар дыңнаарынга ынак бис. Бис иелээ национал херекселдер чазаар бөлгүм барып тур бис.

Айдың СЕРЕҢМАА: — Онаалга кылып номчуттунарынга ынак мен. Бо хүннерде «Дөрткү бедик» деп ном номчуп тур мен.

Херел МОНГУШ: — Мен «Волшебный Одугенни».

Коля КАРА-ДОНГАК: — Мен «Партизаннар» деп номну.

— Школаңарда корумчурум үрээр оолдар бар бе, кандыг кижини мөзү-шынарлыг дээрил, оолдар?

Мерген ХЕРТЕК, Мерген МАНДЫК-ООЛ: — Томаанныг, хүндүлээчел, арыг-шевер, эки өөренир, номчуттунар.

— «Шын» солун таварыштыр чажыттарыңарга чүнү күзээр силер?

Айдың СЕРЕҢМАА: — Хоорайлап-даа чорааш, анаа-даа кудумчуда колданып, оорланып турар бичии уруглар көргеш, кээргээр чордум. Оларга тодугдогаа, эки чурттаарын, ада-иези арагалавазын күзээр мен.

Кичээл эрттирип турган, школаның чурукчу, каастакчызы Артем Борбак-оолович Сарыглар оолдарның кичээлге, чазанырынга сонуургалы улуун, билбээн үүлүн кызып тургаш, айтырып, өөренип ап турарын демдегледи. Күш-ажыл кичээлинге кылган херекселдерни чонга садып, оон кирген акша-биле школа кичээлге ажыглаар дериг-херексел садып ап турар. Балды сывы, тос-карак, деспи, согааш, шай согаажын кожуун төвүнүң чурттакчылары боттары база чагып кээп турары оолдарның, бичии-даа болза, шеверин, чонга ажык-дузазын көргүзүп эгелей бергенин херечилеп турары ол.

Алдынай САЯ.

КАРА-ХӨЛ

Тоолчургу чугаа

Экии хүндүлүг редакция! Мен кырган-авамдан дыңнап алганым Кара-Хөл дугайында тоолчургу чугааны номчукчуларга сонуургадыксадым. Мээң кырган-авамның адын бистер, уруглары, Авуй дээр бис. Авуйну өөреникчилери болгаш бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Сырга Назындаевна дээр. Кара-Хөл — Тыванын онзагай булуңнарының бирээзи. Хөлдүң доора дурту 4 км, узун дурту 12 км. Амгы үеде Кара-Хөлдүң аң-меңин, кат-чимизин камгалаары-биле ону заповедник кылып каан. Оон даргазы бистиң честевис, Субудай биле Саянчиктиң ачазы Алексей Сүгүевич Иргит. Ам Кара-Хөл дугайында бистиң өгбелеривистен дамчып келген тоолчургу чугааны силерге бараалгаттым.

Шаг-шаанда Хемчик деп аттыг чалыы кыс чурттап чораан. Ол ийи оолдарлыг турган. Оолдары чоорту өзүп, шору кылдыр доругуп келгеннер.

Бир-ле хүн Амырга-Кара-Моос келгеш, оолдарны чиир дей берген. Хемчик оолдарын Амырга-Кара-Мооска чидиртпейн, дүрген камгалаар аргазын бодай берген. Кандыг-чүү-даа болза, Бай-Тайгам дузалаар боор деп бодап келгеш: «Оо, ачы-буянныг Бай-Тайгам! Амырга-Кара-Моос оолдарымны чиир дей берди, дузалап көрүңер, улуг таңдым!» — дээш, оолдарын туткаш, Бай-Тайганың эдээнче киир октапкан. Бай-Тайга турган: «Амырга-Кара-Моостуң аксынче чараш алышкылар кирбезин» дээш, хүн ажар чиге соңгу чүкче оолдарны октап чорудупкан. Оолдарның бирээзи ийи талазындан кадыр даглар бүргээн ханы оңгарга кээп дүшкен. Оон адын — Кара-Хөл дээр, а бирээзи — харлыг, шораан тайга бир талазындан, өске талазындан эзим арга шыпкан сыннар баарынга кээп дүшкен. Оон ады — Даштыг-Хөл.

Алышкылар эр бооп өзүп келгеш, бот-боттарындан айтыржып эгелээннер: — «Бистиң төрээн ававыс кым деп кижил? Оон боду ам кайдал? Ававысты дилезивиссе кандыгыл? Ол хүнден эгелээш, авазын ыяап-ла тып алыр деп сүмелешкен. Ынчангаш ийи таладан хап-ла батканнар. Алышкылар ол-ла баткаш, Сукпак деп черниң дүвүнде, Бозага дааныың баарынга каттыжа берген. Ол дагдан үстүнде айтырыгны салган. Бозага даа: «Силерниң аваңарның адын Хемчик дээр. Аңаа чедер деп бодаар болзуңарза, кончуг улуг күш херек, чүге дизе моон ыңай мурнуңарда бедик-бедик чалым-хаялар, койгун эртип шыдавас эзимарга, тайга-таксыл бар. Ынчангаш силериң күжүңнерни каттыштыргаш, Алаш деп атты бергеш, салып бадырыптайн».

Алышкылар чөпшээрешкен. Алаш-даа чалым-хаялар, арга-эзимнерни чара-чире чүткүвүшаан, хап-ла баткан. Алаш даашшимээнниг, инектер дег улуг-улуг саарыгларын чалгывышаан: «Авай, Хемчик кайда сен?! Оглуң мени уткуп ал!» деп алгырган. Бай-Тайга оон үнүн дыңнап кааш: «Хемчик! Кайда сен, оглуң Алашты уткуп ал, дүргеде!» — деп кыйгы салган. Хемчик кыйгыны дыңнап кааш, чүрээ сирт кыннып, эъди-кежи изиш дээн соонда, хову-ховунуң ортузу-биле хараганнарны тура шаппышаан, кумэлезинин дүргектелдир, кызыл божа дег төөректелип-ле баткан. Удаваанда ынак оглу Алаш эргим авазы Хемчиктиң куспаанче кире халый берген. Үрде көрүшпээн авашкылар ырлыг-шоорлуг улуг угбазы Эне-Сай (Енисей) кайы сен дээш хап бадыпканнар.

Билзек КҮДЕРЕК, Кызылдың № 2 школазының 6 классчызы.

ДЕТКИИРИ ЧУГУЛА

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

садып алырын планнап турар. Ам безин 8 инек, 70 ажыг өшкү, хой, 3 хаван, 20 хире дагааның бары ургларны хоолулуг чемнер-биле чемгереринге дуза дээрзи билдингир.

Көөрге безин бичии ургларышкаш кижи, ол хирезинде эр хиндиктиг улустуң безин кылып чадааны, ажылды канчап шыдапканыл? Ооң чугаазы-биле алырга, аңаа дыка улуг дузаны кады ажылдап турар эштери көргүскен. Оон ыңай ооң эгелээшкининге ажыктыг арга-сүме, дуза чедирген кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Светлана Манчынга өөрүп четтиргенин илередип орар. Ол база каш чыл бурунгаар өөредилге килдизиниң ажыл-агыйын бут кырынга тургузуп, котельнаяны, гараж септелгезин кылдырган. Школаларга, ургларга садтарынга септелге ажылы чорударынга акша-хөреңги чогу дыка берге турган.

Аяна Күжүгет база капитал септелге ажылы чорударда, хоойлу езугаар көрдүнген акша сүржүр дээш хилинчектенгенин ыглаар чыгыы чугаалап орар. Аңаа чайны өттүр кады халас ажылдаан улузунуң карааанче көөрү ыянчыг. Чээли берген улус безин аазаан акша-хөреңгини манап чадааш, директорнуң аксы-сөзүн берип тургаш алганы шифер, херимнерин туруп аар бис деп хорадап турар апарган. Школаның ажылчыннары июнь айдан тура холдары суглангылааже чедир ажылдааш, бо хүнге чедир акша албаан. Кожуунуң удуртулгазы септелге ажылының тендер садыглажыышкынын шын эвес чоруткан силер дээш, өжешкеш турупкан. Боттарының холу-биле, шынарлыг кылып ап болур деп чүвени школа-интернаттың коллективи бадыткаан-дыр, езу барымдаалаан тендер эрттиргениниң ажыы чүл? Школаның ажылагый эргелекчизи Долбан Домдунуң чугаазы-биле алырга, чорумал тудугжулар тудуг материалы камнааш, шынар чок кылыр, а олар боттарынга ажылдап турар болгаш ындыг чүве кылбас.

Сан-хөө болгаш Өөредилге яамылары капитал септелге болгаш чем акшазын чогуур өйүнде шилчидип турар, а ол акшалар кожуун деннелинде саадап чыдар.

Ноябрь 11-де 221 дугаарлыг дужаал-биле Федералдыг казначействонуң кожуунда салбырынга, өөредилге черлериниң капитал септелгезин чорударынга келген 400 муң рубль-биле сан-хөө операциялары кылбас деп, кожуун чагырыкчызының хүлээлгезин күүседип турар Михаил Монгуш хоойлуга чөрүштүр доктаал үндүрген. Оон ыңай бир кайгамчыктыг барымдаа бар: ийи ай бурунгаар, сентябрь 13-те, "Азия" деп биче бүдүрүлгениң адынче 15 дугаарлыг төлевир даалгазы-биле ургларга албан черлеринге көрдүнгени 400 муң рубльди шилчиткен. Газтыг суглар садып-саарып турган хуулгаазын "Азияның"-даа, ол акша-хөреңгиниң сураан ооң соонда кым-даа көрбээн, дыңнаваан. Ол хирезинде кожуунуң удуртукчузу бодун өөредилге албан черлери капитал септелге дээш тендер садыглажыышкынын чорутпаан, кылдынган ажылдың документилерин көргүспээн деп агартынып орар.

Сентябрь-октябрьда өөредилге килдизи чем акшазынга 100 муң рубль алган, ооң чартыы чүгле хлеб садарынче үне берген. Бичии ургнуң бир хүнде чемненир нормазы 36 рубль болза, бай-тайгажыларның урглары 10-11 рубль-биле чемненип турар, ындыг байдал ургларның кадыкшылынга хоралыг дээрзи билдингир. Кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң доктаамал солчулгазынга чедир бичии ургларның чемненилгези республикага эң бедик деннелге, бир хүнде чаштар 50 хире рубльге чемненип турганын ургларга садтарының эргелекчилери бир үн-биле бадыткап турду.

Өөредилге килдизиниң кол бухгалтериниң оралакчызы Айлаң Ооржактың чугаалааны-биле алырга, кожуунуң башкыларының, кижизидикчи башкыларның методиктиг литература-биле хандырылгазының талазы-биле акшаландырыышкын база куду деннелде, аңаа 600 муң хире рубль көрдүнген-даа болза, акшатөгериктиң үлелгезин, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының киржилгези чокка чагырыкчы боду чорудуп турар. Кожуунда өөредилге албан черлери дыка хөй улусту ажылче хаара тудуп турар, ындыг-даа болза, тус чер бюджединде оларга дуза кылдыр негелде оон хөй-даа болза, чүгле 35-40 хуу көрдүнген.

Агар санында хөй түннүг акша-төгерик бар-даа болза, өөредилге килдизи тус черниң сайгарлыкчыларында хөй өрелиг организация болуп турар. С.Манчын бир школаны септедирде, долаага бодунуң бажының салып тургаш кылдырган, ындыг чүвени кым көрген боор. Ол хире бергелер турза-даа, олар кышка эки белеткенгеннер: чайны, күстү өттүр 500 тонна хөмүрнү сөөртүп эккелгеш, школа, ургларга садтарында шоочалап алганнар. Хөмүр сөөртүлгези ам-даа уламчылап турар. Шуй-аксыжылар 50 тонн хөмүрден аңгыда, 20 кубометр ыяшты база белеткээн.

Ажыл-агыйдан аңгыда, боттарының дорт хүлээлгезин школа-интернаттың башкылары утпаан. Олар боттарының эгелээшкини-биле интернаттың баазазынга дыштанылга лагерин ажыткан, аңаа чедимче чок өг-бүлелериниң 160 хире урглары дыштанган. Сезон бүрүзүнде ургларны Дустуг-Хем аржаанынга чедирип, каш хондур дыштандырып турган. Өөредилге яамызы оларның дуржулгазын өөренип көргеш, келир чылын республиканың шупту кожуннарындан кадыкшылы кошкак ургларны дыштандырарын сүмелээн.

Республиканың чамдык кожуннарында безин даштыкы дыл башкызы чок турда, мында даштыкы дыл болгаш информатиканы Алдынай Шагаалаң өөредип турар. Ол мооң мурнунда "Ашка удур хөделиишкин" деп делегей чергелиг организацияга очулдурукчулап турган. Тээлиде ийи даштыкы дыл башкылары чоруурунга белен орар, оларның чурттаар чери чок, олар кожуун-биле дугуржулга чок ажылдап турарлар. Хоорайда безин ховар мергежилдиг специалистер көдээ черге ажылдаар күзелдиг турда, оларга таарымчалыг байдалдан тургузуп, херек болза кожуунуң бюджединден шалыңынга немелде төлевиринден-даа болза кылып болгай.

Хөй кезии интернатта чурттап турар 70 ажыг ургларны база олар боттарының энергиязы, туруштуу-биле эвилелдеп алганнар. Берге үеге дүүштүр ажылдап, кызып турар аныяк коллективтиң эгелээшкинин кожуун чагыргазының удуртулгазы ботботтарының аразында маргыжыышкынны соксадып, оларны деткиири чугула. Ылаңгыя бай-тайгажылар кышка эки белеткенип, келир үеже бүзүрел-биле көрүп турар. Шупту улус Чазак хүннерин социал-экономика талазы-биле кошкак сумуларга эрттирер деп чүвеге чаңчыгып калган болгай, а бо удаада сайыттар кабинеди Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг сумузунга экономика талазы-биле кызыл-дагжыларның чедиишкинниг бурунгаарлаашкынын деткиири-биле эрттирген.

Альберт ХОМУШКУ.

РАДИОТЕЛЕФОННАР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Амгы үеде Тыва Республиканың девискээринде ырак черлерге чугаалажыры-биле Кыдатка бүдүрген, янзы-бүрү аттарлыг, агаар кезектеринге (частоталарынга) чугаалажыры хоруглуг, сертификация чок радиотелефоннар нептерээн бооп турар. Ындыг байдал радио-харылзаа системазының ажылынга шаптыктап, озал-ондак уржуктары чайладыр албанның, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылынга саат ужураштырып, кижилериң амы-тынынга салдар чедирип турар. Россия Федерациязының харылзаа болгаш информатизация дээш күрүне хайгааралының Тыва Республика талазы-биле күрүне албан чериниң ырак черлерге чугаалажыр радиотелефон ажыглакчыларынга, ону садып ап турар кижилерге **ДЫҢНАДЫРЫ БОЛЗА:**

ырак черлерге чугаалажыры-биле Россия Федерациязының девискээринге чөпшээрээн, сертификациялыг радиотелефоннар болза:

SENO — 868 R
SENO — 868 R ULTRA
SENO — 358 R ULTRA

Радиочастоталарны болгаш радиотелефоннарны ажыглаар чөпшээрелди Сибирьниң федералдыг округунуң Тыва Республикада Радиочастота төвүнүң төлээзи бээр. **Ооң адрези: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 53, кабинет 9, телефону: 1-03-24.**

Россия Федерациязынга административтиг хажыдыышкыннар кылган дээш дараазында административтиг харыысалганы онаарын көрген:

13.3. үүл. Тускай чөпшээрел (лицензия чокта бир эвес ындыг чөпшээрел ыяап-ла херек болза) радиоэлектроннуг херекселдерни азы бедик частоталыг тургузугларны кара туразында төлевилеп, тутканы, белеткээни, тургусканы, садып алганы азы ажыглааны дээш;

ындыг хамаатыларга күш-ажыл төлевириниң адаккы **бештен он** хемчээлинге чедир административтиг торгаалды онаар, радиоэлектроннуг чепсектерин хавырып алыр; албан-дужаалдыг кижилерге — күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлиниң **ондан чээрби** чедир хемчээлинге торгаар; юридиктиг албан черлерин — күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлиниң **үстен ийи үс** чедир хемчээлинге торгаар, радиоэлектроннуг чепсектерин хавырып алыр.

13.4. үүл. Радиоэлектроннуг чепсектерни азы бедик частоталыг чепсектерни төлевилээриниң, тударының, тургузарының азы ажыглаарының чурумун хажыткан таварылгада, хамаатыларны күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлиниң **бирден үш** чедир хемчээлинге торгаар, радиоэлектроннуг чепсектерин азы бедик частоталар тургузугларын хавырар; албан-дужаалдыг кижилерге — күш-ажыл төлевириниң адаккы **үштен беш** чедир хемчээлинге торгаар; юридиктиг албан черлерин — күш-ажыл төлевириниң адаккы **үженден бежен** чедир хемчээлинге торгаар, радиоэлектроннуг чепсектерин азы бедик частота херекселдерин хавырар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ СПОРТ КОМИТЕДИ

"СПОРТЧУ ЭЛИТА-2002" деп байырлал кежээзин эрттирер.

ПРОГРАММАДА:

1. Эң дээре спортчуларны, тренерлерни болгаш деткикчилерни мактап, байыр чедирип, езулал кылыры.

2. **"Ураанхай"** мюзик-холлдуң концерти.

3. **"Олимпизм болгаш Олимпий шимчээшкини"** деп темага ургларның чуруктар конкурузу. Конкурска киирер ажылдарны декабрь 20-ге чедир "Херел" спортзалга хүлээп алыр. Турар чери Щетинкин-Кравченко, 25. **Телефон: 3-75-05.**

Байырлал кежээзи В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур.

Эгелээри декабрь 21-де 16.00 шакта.

Билет өртээ 20 рубль.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи—1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа —1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээк болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6719.
Чагыг 139.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чоруулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.